

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

HITTUDOMÁNYI KAR

TÓTH TAMÁS

KÍSÉRLET ERICH FROMM VALLÁSFILOZÓFIÁJÁNAK REKONSTRUKCIÓJÁRA ÉS ÉRTELMEZÉSÉRE

Tézisfüzet

Konzulens:

Dr. habil. Vincze Krisztián

BUDAPEST 2026

I. BEVEZETÉS

Erich Fromm a 20. század egyik legmeghatározóbb humanista gondolkodója, akinek munkássága a pszichoanalízis, a szociálpszichológia és a filozófiai antropológia határvonalán mozog. Bár művei világszerte – és így Magyarországon is – széles körben ismertek és olvasottak, Fromm gondolkodásának egy alapvető dimenziója, nevezetesen a vallásfilozófiája, a hazai recepcióban eddig jobbra háttérbe szorult, vagy csupán érintőlegesen, más diszciplínák kontextusában nyert értelmezést.

Jelen disszertáció alapvető célkitűzése Erich Fromm vallásfilozófiájának szisztematikus rekonstrukciója és kritikai értelmezése, egy eddig a hazai szakirodalomban hiányzó perspektíva: a római katolikus teológia megközelítésén keresztül.

Fromm vallásfelfogása nem egy elszigetelt fejezete az életművének, hanem annak strukturális magva. Az általa felállított tipológia – amely élesen elkülöníti az elnyomó, büntudatra és behódolásra építő *autoriter* vallásosságot a szabadságot, szeretetet és az emberi potenciálok kibontakoztatását célzó *humanista* vallásosságtól – közvetlen kihívást intéz a zsidó-keresztény tradíció felé. Bár Fromm radikális humanizmusa elveti a transzcendens, személyes Isten fogalmát, és a vallási nyelvezetet tisztán immanens, egzisztenciális metaformaként kezeli, az általa felvetett kérdések (az elidegenedés, a bálványimádás modern formái, a birtoklás és létezés dilemmája) mélyen evangéliumi gyökerűek.

A kutatás aktualitását és újszerűségét két fő tényező adja:

Egyrészt a disszertáció azért hiánypótló jellegű, mivel magyar nyelven mindezidáig nem született olyan monografikus vagy teológiai igényű munka, amely kifejezetten Fromm vallásfilozófiai rendszerének koherens rekonstrukciójára vállalkozott volna.

Másrészt jelentősnek tartom a párbeszédet a teológiával, hiszen a római katolikus teológia – különösen a II. Vatikáni Zsinat utáni reflexiók és a perszonalista teológiai antropológia fényében – alkalmas arra, hogy ne csupán apologetikus elutasítással, hanem érdemi, kritikai dialógusba lépjen a frommi életművel.

A disszertáció nem csupán Fromm implicit és explicit valláskritikáját kívánja feltárni, hanem azt a rejtett spirituális és etikai magot is, amely alkalmassá teszi őt arra, hogy a posztmodern, szekularizált ember számára a hit és a létezés hitelességének egyik legfontosabb krónikása legyen. A disszertáció azt kívánja bemutatni, hogy a római

katolikus teológia és Fromm humanizmusa közötti feszültségvonalak nem feltétlenül kizárják, hanem sok esetben termékenyen kiegészítik és tisztítják egymást.

II. STATUS QUAESTIONIS:

A nemzetközi és hazai szakirodalom tükrében Erich Fromm életművének recepciója rendkívül sajátos és egyenetlen képet mutat. Bár Fromm a 20. század egyik legolvasottabb társadalomkritikusa és pszichoanalitikusa, elméletének szigorúan vett vallásfilozófiai és teológiai dimenziói gyakran háttérbe szorultak a szociológiai, karakterológiai és politológiai interpretációk mögött. Jelen disszertáció e módszertani és tartalmi hiányt kívánja pótolni a frommi vallásfilozófia szisztematikus rekonstrukciójával.

2.1. A nemzetközi Fromm-kutatás főbb áramlatai

A nemzetközi Fromm-recepció – a Nemzetközi Erich Fromm Társaság (Internationale Erich-Fromm-Gesellschaft) koordinálásával – alapvetően három nagy földrajzi és kulturális centrum köré szerveződik, amelyek eltérő hangsúlyokkal közelítenek az életműhöz:

A német nyelvterületen, egykori tanítványa és kollégája Rainer Funk munkásságának és a tübingeni Erich Fromm Archívumnak köszönhetően a német kutatás a leginkább forráskritikus és rendszerező igényű. Itt Fromm humanista valláskritikáját elsősorban a Frankfurter Iskola kritikai elméletével, a zsidó messianizmussal (Hermann Cohen, Scholem), valamint a mester-tanítványi viszonyrendszerekkel (különösen a haszid tradícióval és Meister Eckhart misztikájával) összefüggésben vizsgálják.

Az észak-amerikai recepció során az angolszász területen Fromm munkásságát korán integrálták a neofreudánus pszichoanalízis és a kulturális antropológia áramlataiba. A vallási vonatkozásokat itt leginkább a klinikai pszichológia és a pasztorálszociológia felől közelítik meg, vizsgálva a frommi „autoriter” és „humanista” vallásosság elhatárolásának terápiás és mentálhigiénés relevanciáját.

Végül említésre méltó az ázsiai Fromm-renaisszánsz: Az elmúlt évtizedek egyik legdinamikusabb kutatási iránya Kínához köthető. A kortárs kínai marxista és humanista

filozófiai körök Fromm elidegenedés-elméletét és a Frankfurter Iskola társadalomkritikáját használják fel a modernizáció, a fogyasztói társadalom és a technokrácia kihívásainak elemzésére. Ezen a diskurzuson belül Fromm vallásfelfogása – különösen a zen-buddhizmus iránti elkötelezettsége – mint a keleti és nyugati gondolkodás közötti híd jelenik meg.

Nemzetközi szinten ugyanakkor ritka az olyan megközelítés, amely kifejezetten a rendszerszintű vallásfilozófia módszertanával, a transzcendencia és az immanencia fogalmainak koherens feszültségében vizsgálná a frommi humanizmust.

2.2. A magyarországi recepciótörténet és a kutatási rés

A hazai tudományosságban Erich Fromm recepciója markánsan elkülöníthető korszakokra oszlik, amelyek hűen tükrözik a mindenkori ideológiai és akadémiai kontextust.

A szociológiai dominancia az 1980-as és 1990-es évek derekára nyúlik vissza, amikor Magyarországon a szisztematikus Fromm-kutatás a múlt század utolsó két évtizedében érte el csúcspontját. Ebben az időszakban Fromm elsősorban mint szociálpszichológus és a kritikai társadalomelmélet képviselője került bemutatásra. A hazai szociológiai diskurzus (melyben olyan alpművek fordításai jelentek meg, mint a *Menekülés a szabadság elől* vagy az *Utak egy egészséges társadalom felé*) a társadalmi karakter, az elidegenedés, valamint az autoriter struktúrák elemzésére fókuszált. Valláselméleti munkái (*Pszichoanalízis és vallás*, *Die Entwicklung des Christusdogmas*) ekkor jórészt ideológiai vagy tisztán vallásszociológiai illusztrációként szolgáltak, anélkül, hogy saját jogon vett filozófiai vagy teológiai súlyukat elismerték volna.

A teológiai megközelítések kezdetei az 1990-es évek vége során jelentek meg, amikor a rendszerváltozást követő szellemi pluralizmusban, a 90-es évek végén megjelentek az első olyan reflexiók, amelyek Fromm antropológiáját és valláskritikáját teológiai kontextusba helyezték. Ezek a kezdeti kísérletek – gyakran tanulmányok vagy egy-egy disszertáció részfejezetei formájában – felismerték, hogy a frommi „szeretet művészete” és a prófétai messianizmus transzcendens gyökerekkel is bír. E megközelítések azonban elszigeteltek

maradtak, és többnyire megálltak a frommi ateizmus/agnoszticizmus és a keresztény teológia közötti alapvető dogmatikai ellentétek regisztrálásánál.

2.3. A kutatás nívója

A *status questionis* vizsgálatából kirajzolódó tudományos hiányosság jelöli ki jelen disszertáció kiindulópontját. A hazai szakirodalomban ez idáig nem született olyan monografikus igényű, szisztematikus munka, amely Erich Fromm vallásértelmezését a modern vallásfilozófia és a teológia (kiemelten a magyar katolikus teológiai gondolkodás) horizontján rekonstruálta volna.

A disszertáció nívója, hogy nem pusztán leírja a frommi kategóriákat, hanem kimutatja az életműben rejlő belső koherenciát: azt, hogy Frommnál a vallásosság nem mellékes pszichológiai jelenség, hanem az emberi egzisztenciális krízisre adott elkerülhetetlen válasz, amelynek strukturális elemzése nélkül a teljes szociálpszichológiai életmű fragmentált marad.

III. A DOLGOZAT EREDETISÉGI ÉS METÓDUSA

A disszertáció elsődleges eredetiségét és tudományos nívóját az adja, hogy Erich Fromm vallásfilozófiai örökségét és annak szisztematikus rekonstrukcióját egy eddig a hazai szakirodalomban teljesen hiányzó nézőpontból, a római katolikus teológia és antropológia kritikai horizontján keresztül végzi el. Bár a frommi életmű pszichológiai és szociológiai aspektusai széles körben kutattak, jelen munka egyedisége a szerző implicit és explicit vallási elméleteinek, krisztológiai és egyházkritikai redukcióinak, valamint a Thomas Mertonhoz fűződő szellemi párbeszédének monografikus, teológiai igényű feltárásában rejlik.

A kutatás során alkalmazott módszer alapvetően interdiszciplináris, amely szervesen ötvözi a forráskritikai szövegelemzést, a dogmatörténeti dekonstrukciót és a vallásfenomenológiai összehasonlító módszert. A hermeneutikai és forráskritikai megközelítés keretében a frommi szövegek – különös tekintettel a korai dogmatörténeti és kései vallásfilozófiai írásokra – szigorú kontextuális elemzése valósul meg, különös

figyelemmel a haszid miszticizmus, a freudi pszichoanalízis és a marxi elidegenedés-elmélet hatástörténeti rétegeire. Ezt egészíti ki a teológiai és dogmatörténeti kritika, amely Fromm vallástipológiáját, krisztológiáját és bibliai exegézisét a klasszikus katolikus tanítás és a II. Vatikáni Zsinat utáni teológiai antropológia fényében méri meg. Végezetül a dolgozat az összehasonlító analízis módszerével él a Thomas Merton trappista szerzetessel folytatott – s a hazai kutatásban eddig feldolgozatlan – levelezés, valamint a keleti Zen-buddhizmus mentén kidolgozott „X-tapasztalat” komparatív vizsgálata során, ami egyúttal lehetővé teszi a szekuláris radikális humanizmus és a katolikus kontemplatív spiritualitás közös kapcsolódási pontjainak módszertani kimutatását is.

IV. A DISSZERTÁCIÓ TARTALMA

A disszertáció az alábbi kiemelt fejezetek témakörét tartalmazza.

1.) Erich Fromm életrajza

A nyitó fejezet nem pusztán egy száraz kronologikus életrajz, hanem Fromm szellemi koordinátáinak és elméleti gyökereinek szisztematikus feltárása, amely megalapozza a későbbi vallásfilozófiai dedukciót. A korai évek, a zsidó miszticizmus és az egyetemi képzés igen meghatározó évek voltak számára, mivel különös hangsúlyt kapott fiatal korában a tradicionális zsidó háttér, valamint a haszid miszticizmussal és a talmudi gondolkodással való korai találkozása (olyan tanítók révén, mint Nehemia Nobel vagy Salman Baruch Rabinkow). A fejezet kezdő szakasza bemutatja, hogyan alakították át a heidelbergi és frankfurti egyetemi évek, valamint a szociológiai és pszichoanalitikus stúdiumok ezt a teológiai gyökerű érzékenységet szekuláris humanizmussá. Szerzőnk élete a Frankfurti Iskola kutatásai mellett a nemzetiszocializmus előli menekülés, az Amerikai Egyesült Államokba való kivándorlás, valamint a későbbi mexikói és svájci alkotóévek voltak meghatározók. Az érett Fromm igen aktív politikai szerepvállalást folytatott, különösen a nukleáris fegyverkezés elleni küzdelemben, a szocialista humanista mozgalmakban. Ekkor nyilvánult meg igazán a társadalmi elkötelezettsége. A disszertáció első fázisában fontosnak tartottam egy kisebb áttekintést nyújtani a legfontosabb frommi alapművekről (*Menekülés a szabadságtól, Az önmagáért való ember, A szeretet művészete, Birtokolni vagy létezni?*) és nemzetközi és hazai recepciójára, rámutatva arra a hiányra, amelyet a jelen disszertáció kíván betölteni: a tisztán pszichológiai vagy szociológiai olvasatok helyett a vallásfilozófiai mag kibontását.

1.) Freud, Marx és a Frankfurti Iskola

A második fejezet azt a szellemi miliót rekonstruálja, amelyben Fromm megkísérelte a szociálpszichológia és a kritikai elmélet segítségével szintetizálni a 19–20. századi ateizmus és valláskritika legfontosabb áramlatait. Ennek előzménye a 20. századi ateizmus, amikor megtörtént a felvilágosodás utáni radikális valláskritika kontextualizálása, amely megalapozta a transzcendencia elvesztését a modernitásban. Fontosnak tartottam bemutatni Marx és Fromm relációját is, amelyben külön alfejezetet kapott Karl Marx vallás- és elidegenedés-elméletének elemzése. Itt Fromm Marx-reflexióját rögzítettem (kiemelten a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* humanista olvasatát), amely szerint a marxi materializmus valójában a prófétai messianizmus szekularizált formája. Fromm a marxizmus segítségével bírálja a vallás intézményesült, ópiumként működő formáit. Marxot követve Sigmund Freud neurotikus vallásfogalmának (*Egy illúzió jövője*) vizsgálata következik. Az alfejezet centrális pontja a freudi valláskonceptió *frommi kritikája*: Fromm ugyan elfogadja a vallás pszichoanalitikus dekonstrukcióját az autoriter hitek esetében, de elutasítja Freud totális reduktívizmusát, azt állítva, hogy a vallásosság az emberi egzisztencia alapvető, konstitutív igénye. A továbbiakban nem feledkezhetünk meg a Frankfurti Iskoláról sem, ahol Max Horkheimer, Theodor W. Adorno és Herbert Marcuse vizsgálata kapcsán Fromm korai gondolkodását látjuk, különös tekintettel a tekintélyelvű társadalmi struktúrák és a vallási ideológiák összefonódása során.

3.) Fromm vallásfilozófiája

A most következő fejezet a disszertáció elméleti gerincét alkotó nagyobb rész, amely Fromm specifikus vallásfogalmát, annak fejlődési szakaszait és dogmatörténeti redukcióit térképezi fel. Az első gondolatok a módszertan mellett rávilágít a Fromm és Maslow-párhuzam egyik fontos elemére, mivel miután bemutattuk Fromm tudományos-pszichoanalitikus módszerét, az összevetése következett Abraham Maslow humanisztikus pszichológiájával. A fejezet elemzi a maslow-i „csúcsmélynét” mint a frommi, transzcendencia nélküli misztikus tapasztalat, az „X-tapasztalat” pszichológiai

analógiáját. A továbbiakban a figyelmet Fromm radikális és utópisztikus humanizmus kapta. Ekkor került bemutatásra Fromm azon meggyőződésének értelmezése, miszerint az ember önmaga számára az egyetlen és végső cél, s minden olyan rendszer, amely ezt aláássa, destruktívnak tekinthető.

A dolgozat további szakaszában a vallásfogalom interpretációja és a korai dogmatörténeti gondolatok bemutatására került sor: Fromm normatív és funkcionalista valláskonceptiójának elkülönítése figyelhető meg. A fejezet részletesen elemzi a *Das jüdische Gesetz* és a *Der Sabbat* című korai írásait, majd áttér a kulcsfontosságú *Die Entwicklung des Christudogmas* című műre. Itt bemutatásra kerül, hogyan alkalmaz Fromm szociálpszichológiai redukciót: az adopcionista krisztológiát a korai, elnyomott keresztények forradalmi vágyaként, míg az egylényegűség dogmáját az uralkodó osztállyal és a császári hatalommal kiegyező, tekintélyelvűvé váló egyház megnyugtató ideológiájaként interpretálja. Ezt követi az a „kopernikuszi fordulat”, amikor a vallás definíciója megváltozik és emberi szükségletként kerül (mint a tájékoztató és odaadási keret iránti alapvető emberi igénynek) leírásra. Fromm tovább bontja a későbbiekben a vallás jelenségét progresszív (előremutató, szabadságfókuszú) és regresszív (az anyaméhbe vagy a törzsi függőségbe visszaforgató), teista és nem-teista, végül matriarchális és patriarchális jegyekre. Johann Jakob Bachofen elméletére támaszkodva Fromm bemutatja a matriarchális szakasz (feltétel nélküli anyai szeretet, egyenlőség, irgalom) és a patriarchális szakasz (feltételes apai szeretet, törvény, hierarchia, engedelmisség) feszültségét a vallástörténetben. Ezen a szemüvegen keresztül történik Fromm kemény egyházkritikájának elemzése: a predestináció kálvini dogmáját és antropológiáját a patriarchális-autoriter vallásosság legtisztább, az emberi méltóságot sárba tipró formájaként azonosítja, miközben átértékeli a katolikus jöcselekedetek és érdemszerzés teológiai koncepcióját.

4.) Autoriter és humanisztikus vallások

A negyedik fejezet Fromm vallásfilozófiájának leginkább nívószámító tipológiai kettéágazását elemzi, ütköztetve azt a külső filozófiai kritikákkal. Itt nagy hangsúlyt kap az autoriter vallás és a tekintély anatómiája: A fejezet dekonstruálja a tekintély frommi

fogalmát, továbbá megkülönbözteti a külső és belső, az anonim (például a piac vagy a közvélemény által gyakorolt), valamint a racionális (kompetencián alapuló) és irracionális (erőszakon és félelmen alapuló) tekintélyt. Ebből eredezteti az irracionális hit fogalmát, amely nem más, mint a gyengeségből fakadó behódolás egy magasabb hatalom előtt. A tekintélyalapú vallás mellé a humanista vallás elemzését is láthatjuk, amelyet olyan rendszerként mutat be, amely az ember saját erejének és értelmének kibontakoztatását szolgálja, ahol Isten nem a hatalom, hanem az emberi ideálok (igazság, szeretet) szimbóluma, s ahol a hit racionális: a saját produktív képességeinkbe vetett szilárd meggyőződés. Végül Walter Kaufmann filozófus kritikájának mutat rá arra, hogy Fromm tipológiája túlságosan sematikus és igazságtalan a történelmi vallásokkal (így a katolicizmussal vagy az ószövetségi zsidósággal) szemben, mivel azok egyszerre hordoznak autoriter és humanista jegyeket. A fejezet lezárásaként bemutatja Fromm vallásfenomenológiájának immanens korlátait és pszichologizáló redukcióját.

5.) Az Ószövetség radikális szemlélete

Az ötödik fejezet sajátossága Fromm zsidó hermeneutikájának bemutatásában nyilvánul meg, amelyben a bibliai szövegeket az emberi felszabadulás dokumentumaiként olvassa szerzőnk. Fromm prófétai messianizmusa és bibliai emberképe azért különleges, mivel sajátosan látja a bibliai próféták szerepét, akik nem jövendőmondók, hanem az igazság és a társadalmi igazságosság bajnokai. A frommi bibliai emberkép középpontjában a szabadságra és a választásra való radikális meghívottság áll. Tovább haladva bibliai antropológiájában a teremtéstörténet kozmogóniájának formabontó interpretációja látható: a bűnbeesés Fromm olvasatában nem az ember ontológiai megromlása, hanem a szabadság és az emberi történelem kezdete, az engedetlenség mint az emancipáció aktusa. A fejezet végigköveti az ószövetségi Istenkép fejlődési szakaszait Fromm értelmezése szerint: a korai, abszolút uralkodó despotától a Noéval és Ábrahámmal szövetségre lépő, önmagát is a törvényhez kötő alkotmányos uralkodón át egészen a névtelen, „nem-bálványozható” Istenig. Külön elemzés alá kerül Isten nevének (Ex 3,14: *Ehjuh aser ehjuh* – „Vagyok, aki vagyok” vagy „Az leszek, aki leszek”) nyelvi-filozófiai elemzése a görög (esszenciális, statikus) és a zsidó (dinamikus, történelmi) istenfogalom összevetésében.

6.) Erich Fromm és a bálványimádás

A hatodik fejezet Fromm bálványimádás-elméletét (idológiáját) ismerteti és állítja párhuzamba a klasszikus teológiával és a modern szociálpszichológiával. Az első szakaszban Freud gondolata mentén az incesztuózus kötődés és a teológiai alapok bemutatására kerül sor: Az anyaföldhöz, vérhez és talajhoz való incesztuózus, regresszív kötődést, mint a bálványimádás melegágyát nevezi meg Fromm. Kezdetben felvázoljuk a klasszikus katolikus teológia bibliai bálványimádás-fogalmát, ahol a bálványt úgy értelmezzük, mint a teremtmény Isten helyére emelését. Ezt követően Fromm zseniális meglátására mutatunk rá, amely szerint a bálványimádás lényege Marx gondolata alapján az *elidegenedés*: az ember saját belső erőit (szeretetét, esztét) kivetíti egy külső tárgyra (legyen az egy faragott isten, az állam, a pénz vagy a technológia), majd leborul saját teremtménye előtt, kiüresítve önmagát. Ezt a gondolatot a fejezet összekapcsolja Fromm késői etikai dualizmusával: a halott dolgok imádatával (nekrofilia) és az élő, növekvő valóság szeretetével (biofilia).

7.) Fromm és a Zen-Buddhizmus

A biblikus hagyományt maga mögött hagyva szellemi horizontjának tágulása a keleti spiritualitás felé fordul, amely kulcsot adott a nyugati logocentrizmus meghaladásához. Fromm az ortodoxiától az ortopraxis maximáját véli felfedezni a nem-teista Zen-Buddhizmus tanaiban. Izgalmas felütésnek tekinthetjük az arisztotelészi logika válságát és a Zennel való találkozást: A fejezetben megismerjük Fromm gondolkodásának főbb állomásait, amelyben feltárja az arisztotelészi kétértékű logika (igen/nem, igaz/hamis) korlátait a vallási tapasztalat leírásában. A továbbiakban a szatori, a paradox logika és az X-tapasztalat ismertetése kerül fókuszba: A *szatori* (megvilágosodás) és a keleti paradox logika (ahol a látszólagos ellentmondások egy magasabb egységben oldódnak fel) elemzése rávilágít arra, hogy a Zen segít áttörni a nyelv és a társadalom által ránk kényszerített „három szűrőt” (nyelv, logika, társadalmi tabuk), lehetővé téve a tiszta, közvetlen létezés az egyén számára. Végül a fejezet végén a csúcstapasztalathoz hasonló tapasztalatot fogalmaz meg, az X-tapasztalatot, amely egy dogmák, rítusok és személyes Isten nélküli spirituális átélés tapasztalata, tulajdonképpen a humanista vallásosság csúcsa.

8.) Találkozás Thomas Mertonnal

A disszertáció leginkább empirikus, levelezéstörténeti és összehasonlító fejezete található a nyolcadik fejezetben, amely egy ateista humanista pszichoanalitikus és egy katolikus kontemplatív szerzetes mély szellemi szövetségét és közös gondolkodását mutatja be. A fejezetben bemutatásra került a két gondolkodó barátsága és levelezése, azaz Thomas Merton trappista szerzetes és Fromm 1950-es és 60-as évekbeli intenzív levélváltásának kontextualizálása. Sajnos a levelezés jogi háttere nem tette lehetővé a fellelt szöveg bemutatását, így arra törekedtünk, hogy az általunk fontosnak vélt témákat bemutassuk:

- *Vallás és Pszichoanalízis*: A belső szabadság és a lelkiismeret ébredésének közös pontjai.
- *Humanizmus és tekintély*: Merton katolikus szerzetesként hogyan reflektál Fromm autoriter-kritikájára, különválasztva az egyházi struktúra jogos spirituális tekintélyét a torz elnyomástól.
- *Háború és béke*: Közös fellépésük a vietnámi háború és a nukleáris holokauszt veszélye ellen; a prófétai felelősség megélése a modern korban.
- *Misztika és Marx*: Merton nyitottsága a marxizmus humanista elemeire, és Fromm elismerése a keresztény misztika (főként Eckhart mester) iránt.

Merton és Fromm levelezése összességében annak a bizonyításra rávilágít arra, hogy a közöttük levő dialógus nem egy felszínes kompromisszum volt, hanem a lényegi, egzisztenciális elkötelezettség közös platformja, amely hidat képez a szekuláris humanizmus és a katolikus spiritualitás között.

9.) Fromm keresztény szempontú teológiai kritikája

Elérkeztünk a disszertáció szintetizáló és konkluzív fejezetéhez, amelyben a római katolikus teológia mérlegére teszi a teljes frommi vallásfilozófiai életművet, rávilágítva a rendszer értékeire és tarthatatlan redukcióira. A frommi életművet vizsgálva arra a megállapításra jutottunk, hogy megfigyelhető a vallás fogalmának válsága és az immanencia csapdája: Kritikai reflexióval kellett illetni Fromm nem-transzcendens, személytelen istenfogalmát, mivel teológiai szempontból hibát követett el azzal, hogy

Isten személyességét szükségképpen autoriternek és elnyomónak látja. A katolikus teológia ezzel szemben felmutatja a Szentháromság belső, relációs személyességét, ahol az Isten-ember kapcsolat nem elnyomás, hanem a szeretet és a szabadság legfőbb forrása. Az autoriter és humanista elv teológiai korrekciója arra mutat rá, hogy Fromm tipológiája mesterséges: a katolikus egyházban a tekintély nem irracionális elnyomás, hanem a kinyilatkoztatott igazság és a hívő szabadságának védelme. Ennek kapcsán Fromm „humanizmusa” Isten nélkül végül az ember önbálványozásába (antropocentrizmus) torkollhat. A továbbiakban szükség volt Fromm krisztológiájának bírálatára, amely konkrétan a szociálpszichológiai krisztológiájának cáfolatát tartalmazza. Jézus Krisztus nem egy forradalmi szociális mozgalom mítosza vagy egy adopcionista eszme terméke, hanem Isten megtestesült Igéje. Továbbá Fromm történelmi-kritikai redukciója elvételi a húsvéti esemény (a feltámadás) ontológiai realitását és üdvtörténeti jelentőségét. Antropológiáját ismertette is találtunk logikai ellentmondást, amikor produktív karakter és önmegvalósítás fogalmának összevetésére került sor a keresztény teológiai antropológiával és a keresztény értelemben vett megszentelődéssel. Míg Frommnál az ember önmaga által váltja meg magát, a katolikus teológia szerint az ember teljes kibontakozása csak a kegyelem által, Istennel való közösségben (theószisz/deificatio) valósulhat meg. Végezetül az X-tapasztalat katolikus olvasata során Fromm „X-tapasztalata” (a dogma nélküli misztika) valójában a teremtményi mivolt implicit átélése, amely azonban a teológia szerint nem maradhat meg a személytelen immanenciában, hanem szükségképpen a személyes Teremtővel való találkozásban (communio) találja meg végső beteljesülését.

V. KONKLÚZIÓ:

A kutatás során elért eredmények alapján Erich Fromm vallásfilozófiájának római katolikus teológiai szempontú rekonstrukciója egy olyan komplex, feszültségekkel teli dialógust tárt fel, amely a kortárs vallásfilozófiai diskurzusban hiánypótló novumnak számít. Fromm radikális, nem-teista humanizmusa és a kései munkásságában kibontakozó „X-tapasztalat” koncepciója egy olyan immanens spirituális modellt hoz létre, amely a transzcendencia elvetése ellenére is strukturális

hasonlóságot mutat a keresztény misztikával. Ugyanakkor a disszertáció kritikai elemzése rámutatott arra a módszertani és dogmatörténeti redukcóra, amellyel Fromm a Krisztus-dogma fejlődését vagy az egyházi tekintély mechanizmusait tisztán szociálpszichológiai és osztályérdek-alapú folyamatokra szűkíti le. A kálvini predestinációt érintő radikális egyházkritikájának és a modern kor elidegenedett bálványimádását dekonstruáló „idológiájának” vizsgálata igazolta, hogy a formális ellentétek mögött mélyen evangéliumi gyökerű etikai intuíciók húzódnak meg. Ezt a rejtett szellemi szövetséget leginkább a Thomas Merton trappista szerzetessel folytatott levelezés monografikus feltárása bizonyítja, amely mintaként szolgálhat a szekuláris világ és az Egyház érdemi párbeszédéhez. Végso konklúzióként a dolgozat bebizonyította, hogy Fromm életműve a katolikus teológia és antropológia számára nem elutasítandó ideológiai fenyegetés, hanem egy olyan termékeny, kritikai tükör, amely a hit és a vallásgyakorlás hitelességének tisztítótüzeként szolgálhat a posztmodern ember számára.

VI. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton szeretném kifejezni legmélyebb hálámat mindazon intézményeknek és személyeknek, akik támogatásukkal hozzájárultak ezen doktori disszertáció elkészüléséhez és sikeres befejezéséhez.

Elsőként tartozom köszönettel az Egyetem vezetésének, a Doktori Iskola professzorainak és ügyintézőinek, akik a képzés éve alatt biztosították a kutatáshoz szükséges akadémiai háttérrel, az infrastruktúrát és a támogató tudományos közeget.

Különös tisztelettel és hálával fordulok a Veszprémi Főegyházmegye felé. Köszönöm a bizalmat és azt az intellektuális szabadságot, amely lehetővé tette, hogy a római katolikus teológia és a szekuláris humanizmus határvonalán mozgó, összetett témámat a maga mélységében kibonthassam. Az egyházi előljárók támogatása mindvégig megerősített abban, hogy a tudományos munka egyben az Egyház és a társadalom közötti érdemi párbeszéd szolgálata is.

Szívvel köszönöm konzulensemnek a szakmai vezetést, az emberséget és türelmet, továbbá az inspiráló kritikai észrevételeket.

Ugyancsak hálás szívvel köszönöm az opponáló professzoroknak, hogy áttekintették a dolgozatomat. Értékes reflexióik, konstruktív kritikáik és kérdéseik nemcsak a védésre való felkészülésemet segítették elő, hanem a jövőbeni kutatásaim irányát is kijelölték. Mindannyiuk áldozatos munkájáért és támogatásáért Isten áldását kérem.